

Trabzon İlahiyat Dergisi
Trabzon Theology Journal
ISSN 2651-4559 | e-ISSN 2651-4567
TİD, cilt / volume: 9, sayı / issue: 2
(Güz / Autumn 2022): 1-29

Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmân Rolü
“The Role of the İjmâ‘ in Acceptance and Rejection of Hadiths”

Esmâ Yılmazlar

Arş. Gör. Artvin Çoruh Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam
Bilimleri Anabilim Dalı
Research Assistant, Artvin Coruh University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Basic Islamic Sciences
Artvin/Turkey
e-mail: esmayilmazlar@artvin.edu.tr
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0926-3339>

Yavuz Köktaş

Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat fakültesi, Temel
İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Professor, Recep Tayyip Erdogan University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Basic Islamic Sciences
Rize/Turkey
e-mail: yavuz.koktas@erdogan.edu.tr
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9765-1712>
DOI: 10.33718/tid.1102973

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 13 Nisan / April 2022
Kabul Tarihi / Date Accepted: 21 Eylül / September 2022
Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Esmâ Yılmazlar, Yavuz Köktaş, “Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmân Rolü”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/2 (Güz 2022): 1-29

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tid>
mailto: trabzonilahiyatdergisi@gmail.com

Copyright © Published by Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.
Trabzon University, Faculty of Theology,
Trabzon, 61080 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Hadislerin Kabul ve Reddinde İcmâın Rolü*

Öz

Teorik anlamda “ümmeğin hata üzerinde birleşmeyeceği” prensibine dayanan icmâ, Kur’ân’ın sonraki nesillere aktarılması ve mushaf haline getirilmesi; sünnetten olanın ve olmayanın tespiti gibi konuların da temel dayanağını oluşturur. Bu yüzden İslâmî ilimlerin hemen hepsinde epistemik bir değere sahiptir. Bu çalışma, fıkıh ve hadis ilminde yer alan icmâın, rivâyetlerin kabul ve reddindeki işlevini konu edinmektedir. Rivâyetlerin icmâa uygun olması gerektiği tartışmaları, hicrî ikinci asırdan itibaren itikâdî ve fikhî ekollerin gündeminde olan bir husustur. Fakîhler, haber-i vâhidlerin sübutu ve delaletini zannî gördükleri için haber teorilerinde icmâın kat’îliğinden faydanmışlardır. Muhaddisler ise klasik hadis usûlündeki isnad ve rical tenkid kriterlerine göre hüküm verdikleri hadisleri tenkid, te’vîl ve izahlarında icmâa rol vermişlerdir. Bu araştırma ile icmâın hicrî ikinci asırdan itibaren rivâyetlerin değerlendirilmesinde nasıl bir metoda konu olduğu ve kullanılan icmâın mahiyetinin anlaşılmasına katkı sunmak amaçlanmaktadır. Böylece icmâın iddia edildiği gibi muhaddislerin metin tenkidi yöntemlerinden biri olmadığı sonucuna ulaşılabacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Hadis, Hadis tenkidi, Haber-i vâhid, İcmâa muhalefet, Muhaddis.*

The Role of the İjmâ‘ in Acceptance and Rejection of Hadıth

Abstract

İjmâ‘, which is based on the principle that “the ummah will not unite on a mistake” in the theoretical sense; also forms the basis of issues such as the transmitting Qur’an to the later generations and determination of what is in the sunnah and what is not. Therefore, it has an epistemic value in almost all Islamic sciences. This study deals with the function of İjmâ‘ in the science of fiqh and hadıth in the acceptance and rejection of narrations. Discussions that narrations should be compatible with İjmâ‘ have been on the agenda of schools of theology and jurisprudence since the second century of the hijra. Since the jurists (fuqaha) thought that the proof and signification of the al-khabar al-wâhids were speculative, they benefited from the certainty of İjmâ‘ in their theory of khabar. Muhaddith, on the other hand, gave a role to İjmâ‘ in the criticism, interpretation, and explanation of the hadıth that they judged according to the criteria of isnad and rical criticism in the classical hadıth method. With this research, it is aimed to contribute to the understanding of the method used in the evaluation of the narrations since the second hijrî century and the nature of the consensus used. Thus, it will be concluded that İjmâ‘ is not one of the methods of textual criticism of the hadıth as claimed.

Keywords: *Hadıth, Criticism of hadıth, al-Khabar al-wâhid, Contradiction with İjmâ‘, Muhaddith.*

* Bu makale Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü bünyesinde devam etmekte olan “İcmâa Aykırı Hadislerin Değerlendirilmesi” isimli doktora tezinden üretilmiştir. Makalenin son şeklini almasında önemli katkıları bulunan dergi hakemlerine teşekkür ederim.

Giriş

Deliller sıralamasında Kur'ân ve sünnetten sonra yer alan icmâ, fıkıh ilmine ait bir terim olmakla birlikte İslâmî ilimlerin birçoğunda epistemik bir değer olarak kullanılmaktadır. Fıkıh ilmindeki istilâhî tanımı "Ümmet-i Muhammed'den olan müctehidlerin Hz. Peygamber'in vefatından sonra herhangi bir zaman dilimi içinde şer'î bir hüküm üzerinde ittifak etmeleridir"¹ şeklindedir. Fıkıh ilminde icmân konusu şer'î amelî hükümler ile sınırlandırılırken diğer ilimlerde icmâ kavramının daha geniş alanda kullanıldığı görülmektedir. Mesela nahiv ilminde icmâ, "Belli bir zamandaki Arap toplumunun ya da nahiv/sarf âlimlerinin dille ilgili belli bir kullanım, mesele ya da hüküm hakkındaki ittifakı"nı ifade etmektedir.² Tefsir ilminde, Kur'ân lafızlarının anlaşılmasında, sebab-i nüzul, Mekkî-Medenî âyetlerin tespiti ve nesih gibi pek çok konuda icmâ yer almaktadır.³ Kelâm ilminde, usûlî ve fer'î meselelerde gerçekleşen icmâ kimi zaman sahâbe icmânını kimi zaman da mütekellimlerin ictihâdî icmânını ifade etmektedir. Ayrıca icmâ, kelâm ilminde müstakil bir delil olmaktan ziyade destekleyici bir delil olarak işlev görmektedir.⁴

Hadis ilmi içerisinde de icmâa çeşitli konularda başvurulduğu görülmektedir. Zayıf hadisi takviye unsuru olarak; mevzû hadisin, neshin tespitinde ve umumun tahsîsinde destekleyici bir karine olarak icmâ referans alınmaktadır. İcmâ, ayrıca hadislerin te'vîlinde ve müteâriz iki hadisin tercihinde rol oynamaktadır. Bu makalede bir hadisin icmâa muhalif olmasının fıkıh usûlcüleri ve muhaddisler nazarında ne ifade ettiğinin çerçevesi çizilmeye çalışılacaktır. Hadis ilmi içerisinde kullanılan icmân, istilâhî anlamından ziyade sözlük anlamıyla kullanıldığı göz önünde bulundurulmalıdır. Hadis ilminde, özellikle fikhî hüküm bildiren hadislerle ilgili meselelerde istilâhî anlam kastedilmiş olsa da genel olarak çoğunluğun hüküm, yorum ve uygulamadaki ittifaklarını ifade etmektedir.

1 Zerkeşî, *Bahru'l-muhît fî usûli'l-fikh*, 6/379; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min ilmi'l-usûl*, 1/193; Dönmez, "İcmâ", (Erişim 28 Şubat 2022). İcmân yaygın ve sonraki dönemlerde kabul gören tanımı bu şekilde olsa da icmâa katılım şekli, isnadı, katılacakların durumu, meşruiyeti ile ilgili deliller gibi pek çok husus tartışmalıdır. İcmâ ile ilgili detaylı çalışmalar için bk. Keleş, *İslâm Hukukunun Kaynağı Olarak İcma*; Aybakan, *Fıkıh İlminin Oluşum Sürecinde İcmâ*.

2 Yurttaş, "Bir Nahiv Usûlü Delili Olarak İcmâ Olgusu ve Hüccet Değeri", 305.

3 Maden, *Tefsir İlminde İcmâ Anlayışı ve Kur'ân Yorumuna Etkisi*, 167.

4 Bulut, *Kelâm İlminde İcmâ Delili*, 274.

Hicrî ikinci asırda, rivayetler karşısında âlimlerin farklı telakkilerinin olduğu görülür. Âlimlerin bir kısmı, hadisin sıhhatini belirleyen tek ölçüt olarak isnadı esas alır. İbn Sîrîn (ö. 110/728), Evzâî (ö. 157/774) ve Şu'be b. Haccâc (ö. 160/777) gibi âlimler isnadı dinin önemli kaynaklarından sayarlar.⁵ Diğer taraftan Mekkeli fakîh ve muhaddis Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732) "ümmetin hakkında icmâ ettiği şey bana göre isnattan daha kuvvetlidir"⁶ ifadeleriyle farklı telakkisini ortaya koyar. Benzer uygulamayı Mâlik'in doktrininde de görürüz, O, amel-i ehl-i Medîne delilini haber-i vâhîde tekaddüm eder. Yine aynı asrın önemli fakîh ve muhaddislerinden İbn Vehb'in (ö. 197/813) ifadeleri de dönemin farklı yaklaşımlarını yansıtmaları bakımından değerlidir. İbn Vehb, çok hadis biriktirmenin onu hayrete düşürüp şaşırtdığını, hadisleri Mâlik ve Leys'e arz ettiğini ve onların yönlendirmeleri doğrultusunda hadislerden hangisini alıp hangisini terk edeceğine karar verdiğini ifade eder ve onlar olmasaydı yolunu şaşırması olacağını ekler.⁷ Bu ifadelerden de anlaşılmalıdır ki âlimlerin bir grubu yalnızca hadis rivayeti ile meşgulken bir grubu da rivayetlerin fikhî yönüyle ilgilenmektedir. Bu tavır aynı zamanda muhaddisler ve fukahânın hadisleri değerlendirmedeki yöntem farklılığını yansıtır.

Hadislerin kabulünde, fıkıh usûlcüleri ile hadis usûlcüleri arasındaki temel fark, ilkinin hadisleri, Kur'ân, sünnet, icmâ, akıl gibi unsurlara arz etmeleridir. Cessâs'ın aktarımıyla fukahâ, haber-i vâhidin kabul şartlarından biri olarak tek başına isnadı yeterli görmez.⁸ Özellikle Hanefî ve Mâlikîler bu vasıflarıyla öne çıkmaktadır. Şâfiî ve Hanbelîler ise haber-i vâhidleri kabul yöntemlerinde muhaddislerin yöntemine daha yakındır. Zaten müteahhirûn dönemi muhaddislerinin sahih hadis kavramında Şâfiî'nin etkisi çok güçlüdür. O, sünnetin yegâne kaynağını merfû muttasıl hadislere hasretmiştir. Dolayısıyla hadis usûlü ilmi, hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyetini en doğru şekilde tespit etme çabasının ürünüdür. Muhaddisler, isnadın âdil ve zabt sahibi râvilerce muttasıl bir biçimde Hz. Peygamber'e ulaşmasını, metnin ise şâz ve illetten sâlim olmasını

5 İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, 1/360-361.

6 el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, 3/314. Atâ, tâbiîn arasında hadise en bağlı kişi kabul edilir dolayısıyla buradaki sözlerini icmâ edilen sünnet olarak yorumlamak daha isabetli olabilir. Şâfiî'nin Atâ hakkındaki değerlendirmesi için bk. el-Beyhakî, *Menâkibü's-Şâfiî*, 1/500.

7 Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*, 3/236.

8 Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 3/179.

gözetmişlerdir. Ancak hadis ilminin aktüel seyri, farklı anlayış, yorum ve metodları da ilme dâhil etmiştir.⁹ Böylece senedi sahih bir hadisin icmâa muhalif olması sebebiyle te'vîl edilmesi, bir hadisin mevzu olduğunun metninden anlaşılacak buna sebebiyet veren râvinin tespit edilmesi¹⁰ gibi birtakım yöntemler geliştirilmiştir. Ancak bu yöntemler, muhaddislerin usûlünün genel karakteristiği dışında, münferit uygulamalar olarak değerlendirilmek daha uygun olacaktır.

Modern hadis ilmi çalışmalarında icmâa arz genellikle metin tenkidi yöntemlerinden biri olarak sunulmaktadır.¹¹ Bu çalışmayla fukahânın ve muhaddislerin hadisleri değerlendirmede icmâi hangi ölçüde kriter aldıkları tespit edilecektir. Bu yapılırken hadis ve fıkıh ilimlerinin kendilerine ait terminolojileri kullanılmaya çalışılmış, fukahânın yöntemi için haber-i vâhid, muhaddislerin yöntemi için ise hadis/rivayet ifadeleri kullanılmıştır.

Fıkıh usûlcülerinin ve muhaddislerin hadisleri değerlendirmede icmâi kullanma yöntemlerine geçmeden önce icmâin tarihsel sürecine değinmek önem arz etmektedir. Çünkü icmâin ıstılâhî anlam kazanana kadar geçirdiği süreç ve bu süreçte hadislerle ilişkisi, sonraki dönemlerde hadis ilmindeki kullanımı konusuna da zemin oluşturacaktır. Bu konunun ardından hadislerin kabulünde icmâin rolü, fukahâ ve muhaddisler nazarında ele alınacaktır.

1. İcmâ Olgusuna Giriş

Resûlullah (s.a.), yaşadığı dönemde istişareye önem vermiş, birta-

-
- 9 Hadis ilminin geçirdiği değişimle ilgili makaleler için bk. Özafşar, "Hadis İlminde Alan Evrilmesi", 105-120; Kahraman, "Kelâmdaki Bilgi Teorisinin Hadis İlmi Üzerindeki Etkileri", 89-110.
- 10 Kuzudışli, "İsnâdın Yapısını Kavramak: Mustafa el-Azamî'nin Menhecü'n-Nakd Örneği", 231 vd.
- 11 Modern dönem hadis çalışmalarında icmâa arzı konu edinen metin tenkidine yönelik eserler için bk. Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*; Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi -Tarihi Süreç, Yeni Yaklaşımlar-*; Yıldırım, *Hadisçiler ve Çelişki*, 67, 283; Polat, *Metin Tenkidi*, 312; Köktaş, *Fıkıh ve Hadis ya da Doktor ve Eczacı*, 261-281; Dümeynî, *Hadis'te Metin Tenkidi Metodları*, 312 vd.; el-Hatîb, *Reddu'l-hadîs min cihe-ti'l-metni: dirâse fî menâhici'l-muhaddisîn ve'l-usûliyyîn*, 325 vd., 435 vd.; İtr, *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*; Durays, "Metin Tenkidi ve Cerh-Ta'dil Âlimlerine Göre Hadis Râvileri Hakkında Verilen Hükümle İlişkisi", 1186-1223; Mazharî, "Cerh ve Ta'dil Kitaplarından Metin Tenkidi Örnekleri"; Çoban, "Hadiste Metin Tenkidi ve Cerh-Ta'dil Âlimlerinin Râvi Değerlendirmelerine Etkisi", 567-571 .

kım meseleleri ashabına sormuş¹² ve ümmetine cemaatten ayrılmamalarını tavsiye etmiştir. Kendisinden sonra ashâb ve özellikle Hulefâ-yi Râşidîn, onun istişareye dayalı hüküm verme hususundaki tavsiyelerine riayet ederek meseleleri birlikte karara bağlamışlardır. Sünnetten ayrı kalmamak, sünneti muhafaza etmek ve doğru şekilde gelecek nesillere aktarmak; ortaya çıkan yeni problemleri de sünnet merkezli çözmek gayesiyle istişare ve şura kurumunu işletmişlerdir. İcmâ, sahâbenin, Kur'ân ve sünnetin hüccetliği ve ikisinin de muktezasıyla amel etmenin vacip olduğu hususunda ittifak etmeleri ve kendilerine muhalefeti yine ittifakla reddetmelerinin neticesinde meydana gelmiştir.¹³ Sahâbenin bu ittifakları doğal olarak Kur'ân ve sünnet müktesebatına dayanmaktadır. Sahâbe icmânının tartışılmaz bir otoritesi vardır ve bu otorite Kitap ve mütevâtir haberle eşdeğerdir.¹⁴ Hatta kimilerine göre teşrî yetkisine sahip tek icmâ türü, sahâbe icmâdır. Daha çok Zâhirîlerin temsil ettiği bu görüş sahipleri, sonraki dönemlerde meydana gelecek bir icmâ mümkün görmezler. Çünkü icmâ, tevkîfe dayalıdır; tevkîfe şahit olanlar ise yalnızca sahâbedir.¹⁵ Kat'î bilgi konumundaki bu ittifaklar Hz. Ebû Bekir'in (ö. 13/634) halife seçilmesi, Kur'ân-ı Kerîm'in mushaf haline getirilmesi gibi meselelerde hilafa yer bırakmayan bir bilgi kaynağını oluşturmaktadır.

Âyet ve hadislerde yer alan “müminlerin yolundan gidilmesi¹⁶, ümmetin âdil ve en hayırlı ümmet olduğu¹⁷, ülû'l-emre itaatın emredilmesi¹⁸, ümmet-i Muhammed'in dalalet üzerine birleşmeyeceği¹⁹, cemaate sarılmanın tavsiye edilmesi²⁰ gibi meseleler, ümmetin tamamının ve çoğunluğunun ittifaklarının epistemik bir değeri olduğuna delâlet etmektedir. Âyet ve hadislerdeki bu ilkeyi ashâbın tavsiyelerinde de görmek mümkündür. Meselâ Hz. Ömer (ö. 23/644), Kûfe'ye atadığı Kâdî Şüreyh'e (ö. 80/699 [?]) yazdığı mektupta, Kur'ân'da ve sünnette bulamadığı bir me-

12 Buhârî, “Mesâcid”, 54; Müslim, “Mesâcid ve mevâdiu's-salât”, 97.

13 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 814.

14 Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 3/271.

15 İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, 1/76, 12/280; a.mlf., *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, 4/120.

16 en-Nisâ 4/115

17 el-Bakara 2/143; Âl-i İmrân 3/110

18 en-Nisâ 4/59.

19 Tirmizî, “Fiten”, 7; İbn Mâce, “Fiten” 8; Ebû Dâvûd, “Fiten”, 1.

20 Tirmizî, “Fiten”, 7.

sele için sâlih kimselerin ve âdil imamların verdikleri hükümlere göre hareket etmesi yönünde bir tavsiyede bulunmaktadır.²¹

İlk dönemlerde kullanılan icmâ ve icmâa delâlet eden tabirlere bakıldığında ümmetin tamamının ittifaklarından çok bölgesel/mezhepsel ittifakları ifade ettikleri görülür. Bu tabirler genellikle bir beldede yaygın olan tatbika ya da bir mezhep içinde kabul görmüş görüşlere delâlet eder. Fakat ümmetin tamamının ittifaklarının yanında bu tarz ittifakların da kullanılması pek çok tartışmayı beraberinde getirmiştir. Çünkü âlimler, bölgesel/mezhepsel icmâları, bazı durumlarda Kitap ve sünnet delilinin önüne geçirmişler ve kendisine muhalif bir haber-i vâhid olması durumunda, haber-i vâhidi delil olmaktan çıkarabilmişlerdir.²²

Bölgesel ittifaklarla ilgili tartışmaların odağında özellikle Mâlik (ö. 179/795) ve onun doktrini bulunmaktadır. Mâlik ve talebeleri, vahyin indiği, Hz. Peygamber'in her haline vakıf olan sahâbenin bulunduğu ve sünnetin nesilden nesile tevarüs ettiği merkez olması bakımından Medine şehrine özel bir önem atfederler. "Amel-i ehl-i Medîne" deliliyle Medinelilerin ittifak ettikleri tatbikleri, ürettikleri ittifakları bütün beldeler için bağlayıcı kılmakla birlikte bunları haber-i vâhidin de önüne geçirirler.²³

Diğer yandan Şam bölgesinin ikinci asırdaki önemli fakih ve hadis otoritelerinden olan Evzâî'nin (ö. 157/774) usûlünde icmâa delâlet eden tabirler; "Müslüman cemaatin görüşü, Müslüman âlimlerin icmâi, Müslüman imamların icmâi, eskiden beri Müslümanların uyguladığı, sünnet-i mâziye" şeklinde yer almaktadır. Ancak kullandığı bu tabirlerin çoğunlukla bölgesel icmâlara, kimi zaman da ümmetin icmâna delâlet ettiği görülmektedir.²⁴ Fakat genel olarak bulunduğu bölgenin tatbîkîni, âlimlerinin görüşlerini kastetmektedir.

Hicri ikinci asır dolaylarında ekoller, icmâ-tatbîk-sünnet delille-

21 İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkiîn an rabbi'l-âlemîn*, 2/157; İbn Abdülber'in eserinde geçen rivâyete göre "salih kimseler ve adil imamlar" yerine "ümmetin icmâ ettikleri" lafzı geçmektedir. Bk. İbn Abdülber, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlihi*, 2/846.

22 Özkan, *Hicrî İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri*, 308.

23 Fesevî, *el-Ma'rife ve't-tarih*, 1/695-697; Muhammed Yusuf Musa, "İmam Mâlik ile Leys b. Sa'd Arasındaki İhtilaf ve Yazışma", 131-154.

24 Özkan, *Hicrî İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri*, 245.

rine ortak bir değer atfetmekle birlikte bu delilleri kullanma noktasında yorum farklılıklarına sahiptir. Mesela, Evzâî, Resûlullah'ın Hayber'de öldürülen Müslümanlar için ganimetten pay ayırdığını ve bu uygulama üzerinde ümmetin imamlarının icmâi olduğunu iddia eder. Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ise, Evzâî'ye itiraz eder; ona göre Evzâî'nin delil aldığı hadis şazdır, aynı zamanda bilinen sünnet ve uygulamanın hilafıdır.²⁵

Mâlik ve talebeleri tarafından kullanılan ittifak tabirleri, gerçek bir icmâ delâlet etmekten uzaktır. Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Ebû Yûsuf, Şeybânî (ö. 189/805) ve Şâfiî gibi âlimler başta amel-i ehl-i Medine olmak üzere bu tür delillere itiraz ederler. Özetle itiraz ettikleri husus şudur: Bu ittifakların, kaynakları muğlaktır hatta çoğu zaman otorite sahiplerinin kendi re'yelerine dayanmaktadır. Kullanılan bu tabirler ancak ümmetin gerçek icmâi olduğunda ve kadîmi temsil ettiğinde, yani kaynağı sünnet olduğunda bağlayıcı olabilirler.²⁶

Hicri ikinci asrın sonları ve üçüncü asrın başlarında icmân mahiyeti ile ilgili tartışmalar başlamış, üçüncü asrın sonlarında da teorisi şekillenmiştir. İcmânın teorisinin oluşma sürecini Şâfiî'nin, *Cimâu'l-ilm* adlı eserindeki Iraklı muarızıyla uzun tartışmalarında görmek mümkündür. İkisinin de bölgesel ittifakları geçersiz sayarak icmâa katılacakların ümmetin tamamını mı yoksa sadece müctehidleri mi kapsayacağı yönündeki tartışmalarının icmâ teorisinin zeminini oluşturduğu söylenebilir.

İcmân teorisinin hicri üçüncü asr sonlarında oluşmasına ve hem teoride hem pratikte hakkında pek çok ihtilaf ve tartışmanın bulunmasına rağmen dinin kaynakları arasında zikredilmesi ikinci asrın başlarına rastlamaktadır. Şer'î delillerin teessüsünün henüz tamamlanmadığı dönemlerde, fikhın kaynakları ya da hakikatin bilinme yolları şeklinde sunulan deliller arasında icmân da yer alması önemlidir. Câhiz'in (ö. 255/869) aktarımına göre ilk olarak Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) bu şekilde bir formülden bahsetmiştir. Ebû Hilâl el-Askerî'nin (ö. 395/1005) *el-Evâ'il*'inde yer alan bu bilgiye göre hakikatin bilinme yolları; Kitâb, üzerinde icmâ edilen haber, aklın hücceti ve ümmetin icmâi şeklinde sıralanmaktadır.²⁷ Vâsıl b. Atâ'nın vefatından sonra dünyaya gelen Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî

25 Ebû Yûsuf, *er-Red 'ale's-Siyerî'l-Evzâ'î*, 23-24.

26 Ebû Yûsuf, *er-Red 'ale's-Siyerî'l-Evzâ'î*, 11, 21, 22; eş-Şeybânî, *el-Hücce 'alâ ehlî'l-Medîne*, 2/556-557, 620; el-Cevziyye, *Îlâmü'l-muvakkîin an rabbi'l-âlemîn*, 4/477.

27 el-Askerî, *el-Evâ'il*, 374.

(ö. 189/805) de fıkıhın kaynaklarının tertibinde icmâa yer verir. Cessâs'ın aktarımına göre Şeybânî, "Kitâb, Resûlullah'ın sünneti ve ona benzeyenler, sahâbenin icmâi, ihtilaf ettikleri ve ona benzeyenler, Müslümanların güzel gördükleri şeyler ve benzerleri şeklinde" bir sıralamayı benimsemektedir.²⁸

Hicri dördüncü asırdan itibaren icmâin fıkıh usûlü eserlerinde temellendirilmesi, bağlayıcılığı, katılım şartları, senedi ve türleri müstakil bir başlık altında tartışmaya açılmıştır. Aynı zamanda fikhî ve itikâdî konularla ilgili icmâların da müstakil eserlerde derlendiğini görmekteyiz. İbnü'l-Münzir en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 318/930 [?]) *el-İcmâ*, İbn Hazm'ın ((ö. 456/1064), *Merâtibü'l-icmâ*, İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) *Nakdü Merâtibi'l-icmâ* adlı eserleri bu derlemelerin örneklerindedir.

2. Fıkıh Usûlcülerinin Haber-i Vâhidi Kabul Şartlarından Biri: İcmâa Uygunluk

Fikhî mezheplerin haberleri kabul yönteminde icmâin rolüne geçmeden önce Hanefilik üzerinde etkileri bulunan Mu'tezile mezhebinin bir haberin icmâa muhalif olmaması gerektiğine dair görüşlerine yer vermek isabetli olacaktır. Mu'tezile'nin kurucu imamı vasfıyla tanınan Vâsıl b. Atâ'nın, hakikatin bilinme yollarında icmâa yer verdiğine değinmiştik. Bu görüşünün mezhebi tarafından da kabul gördüğünü, özellikle mezhebin mümeyyiz bir vasfı olarak hadislerin belli tenkid kriterlerine arz edilmesi uygulamasına dâhil olarak icmâa sıkça başvurulduğunu söylemek mümkündür. Rasyonalist Müslümanlar şeklinde de vafedilen Mu'tezile nezdinde mütevâtir ve üzerinde icmâ edilen sünnetin epistemik bir değeri bulunurken sıhhatinde icmâ bulunmayan rivayetlerin Kur'ân'a, icmâa ve akla arz edilmesi gerekmektedir.²⁹ Rivayet sistemindeki kimi hadislerdeki çelişkiler, kimilerinin de Hz. Peygamber'e aidiyetini mümkün görmemeleri onları, bu hadislerin uydurulduğu ya da râvinin sehv ve hatasından kaynaklandığı neticesine sevk etmektedir.³⁰

Hicrî üçüncü asır sonlarında Mu'tezile imamı Cübbâî (ö. 303/916) ve hadisçi Burkânî (ö. 309/921) arasında geçen meşhur münazara, mezhebin bahsedilen mümeyyiz vasfını göstermesi açısından kayda değerdir.

28 Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 3/271.

29 Belhî, *Kabûlü'l-ahbâr ve ma'rifeti'r-ricâl*, 17.

30 el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fıkh*, 2/73.

Aynı isnada sahip iki hadisten birisini kabul edip diğerini reddeden Cübbâî'ye "Nasıl olur da aynı senetle gelmiş iki hadisten birisine sahih, diğerine bâtil dersin?" şeklinde soran Burkânî şu cevabı almıştır: "Ben bunları isnadlarından dolayı sahih veya bâtil saymadım. Birinin üzerine icmâ vaki olduğu için sahih saydım. (Hadisin râvisi) Ebû Hüreyre de Müslümanlardan bir adamdır (hata yapabilir). Diğerini de Kur'an, Müslümanların icmâ ve akıl delili butlanına delâlet ettiği için bâtil saydım."³¹ Mu'tezile'nin sahih hadis tanımlamasına bakıldığında Cübbâî'nin bu tavrını daha iyi anlamak mümkündür. Onlara göre sahih hadis, güvenilir bir isnada sahip olmakla birlikte, içinde tezatlar ve çelişkiler barındırmamalı ve zayıf bir asla da dayanmamalıdır.³² Dolayısıyla teorik olsun pratik olsun pek çok yerde hadislerin kabul edilebilmesi için Kur'ân, sünnet, icmâ ve akla uygun olma şartını ileri sürdükleri görülmektedir.³³

2.1. Hanefî Usûlünde Haber-i Vâhidi Kabul Kriterlerinden Biri: İcmâa Uygunluk

Hiz. Peygamber'den isnad vasıtasıyla aktarılan hadis sisteminde birbirleriyle ve Kur'ân, sünnet gibi asıllarla çelişkili rivâyetlerin bulunduğu düşünün bir diğer ekol ise Hanefîlerdir. Rivayetleri değerlendirirken izledikleri metotlar itibarıyla ehl-i re'y grubundan sayılan Hanefîlerin hadisin kabul şartları arasında Kur'ân, sünnet, icmâ gibi prensiplere uygun kriterleri ön plana çıkmaktadır. Cessâs, üç çeşit râvinin haberiyle ilgili tasnifinde âdil, zâbit ve itkân sahibi bir râvinin getirdiği haberin asıllara (Kitâb-sabit sünnet-ittifak) muâriz olmaması gerektiğini ileri sürer.³⁴

Hanefî usûlünde isnadın tek başına yeterli bir kriter olarak görülmemesi isnadla ilgili farklı koşulları da gündeme getirmiştir. Bu bağlamda rivâyet sistemlerinde ictihad ve re'y ehli, fakîh bir zümreyi usûllerine dâhil etmişler böylece hadislerin yanlış anlaşılması, yorumlanması, biçim açısından hatalara maruz kalmasının önüne geçmeyi amaçlamışlardır.³⁵ Ne tür rivâyetlerin delil olduğu, rivâyetlerden istidlâl etme metodları gibi

31 Kâdî Abdülcebbar, *Fazlû'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, 279 vd. Cübbâî'nin reddettiği hadisle ilgili yorumlar için bk. Ünal, "Geleneksel Hadis Yorumunda Şarihin Hadisin Anlaşılmasına Katkısı Hz. Âdem-Hz. Musa Tartışması Örneği", 89-112.

32 Câhiz, *el-'Usmâniyye*, 143.

33 Belhî, *Kabûlü'l-ahbâr ve ma'rifeti'r-ricâl*, 122, 127, 128 vd.

34 Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 3/135-136.

35 Bedir, *Fıkıh Mezhep Sünnet -Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi*, 95.

pek çok usûl kaidesi İbn Mes'ûd, Alkame, İbrâhim en-Nehaî ve Hammâd b. Ebî Süleymân'dan tevârüs eden ilmî mirasla birlikte Ebû Hanîfe'ye aktarılmış onun tarafından da uygulamalı bir şekilde öğrencilerine nakledilmiş,³⁶ öğrencilerinden İsa b. Ebân (ö. 221/836) tarafından ise formüle edilerek³⁷ doktrinin temelleri oluşturulmuştur.

Günümüze usûle dair bir eseri ulaşmadığı halde görüşlerinden Cessâs'ın aktarımıyla haberdar olduğumuz İsa, haberlerin reddedildiği durumları sıralarken; insanların bilmediği, şâz olan ve amelin hilafına hüküm bildiren haberin reddedileceğini savunmaktadır.³⁸ İsa b. Ebân özellikle muâriz hadislerde ihtilâfi giderme yöntemi olarak icmâa etkin bir rol vermektedir. İki çelişkili hadisten birisinin üzerinde icmâ oluşması hüküm için yeterli bir neden sunmaktadır ve icmâa muhatap olmayan diğer hadisin neshini gündeme getirmektedir.³⁹

Ebû Hanîfe'nin diğer öğrencisi Ebû Yûsuf da şu ifadeleriyle arz yöntemlerini ortaya koymaktadır: *"Rivâyet gittikçe artmakta ve onlar içinde ma'ruf olmayan, ehl-i fikhın tanımadığı, Kitab'a ve sünnete muvafık olmayanlar da ortaya çıkmaktadır. Şu hâlde hadisin şâz olanından kaçın. Sana lazım olan cemaatin üzerinde olduğu, fukahanın bilip tanıdığı, Kur'ân'a ve sünnete muvafık olan hadistir."*⁴⁰

Mezhebin devam eden sürecinde icmâa aykırı hadislerin reddedilmesine yönelik tavrın korunduğu görülür. Hadisçi kimliğiyle ön plana çıkan Tahâvî (ö. 321/933) dahi kimi rivayetleri icmâa aykırı olduğu gerekçesiyle reddeder.⁴¹ Özellikle Cessâs usûlünde icmâa büyük bir yer ayırır ve her fırsatta icmânın haber-i vâhide tekaddüm ettiğini ifade eder.⁴² De-

36 Özşenel, *Arz Yöntemi Özelinde Hanefî Hadis Anlayışının Teşekkülü*, 19-20.

37 Bedir, haberlerin kabulünde isnad dışı kriterleri ilk formüle eden kişinin İsa b. Ebân olduğu tespitinde bulunmaktadır. Bk. Bedir, *Fıkıh Mezhep Sünnet -Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi*, 94.

38 Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 3/113.

39 Turhan, "Hicrî İlk Beş Asırda Hanefî Fıkıh Usûlünde Muâriz Haber Nazariyesi", 1835 vd.

40 Ebû Yûsuf, *er-Red 'alâ Siyeri'l-Evzâi*, 31.

41 Cessâs, *Muhtasarı ihtilâfi'l-ulema*, 3/294. Mesela Abdullah b. Ömer'in Hz. Peygamber'i sandaletlerin üzerine mesh alırken gördüğü rivayetdeki hükme, mestin üstünün yırtılması durumunda meshin sahih olmayacağı icmândan dolayı itiraz etmektedir. Bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, 1/268.

42 Bu görüş ve Cessâs'ın icmâdan dolayı terkedildiği iddiasındaki bazı rivayetler için bk.

bûsî gibi mezhebin önde gelen ismi de aynı metodu devam ettiren Hanefî âlimlerdendir.⁴³

2.2. Mâlikî Usûlünde Haber-i Vâhidi Kabul Kriterlerinden Biri: İcmâa Uygunluk

Mâlik'in sisteminde de hadislerin kabulünde icmâın, yaygın amel -daha önce de geçtiği üzere- önemli bir yeri bulunmaktadır. Hadisleri amel-i ehl-i Medîne'ye arz eden Mâlikîler yaygın amel ve icmâ karşısında isnada ihtimam göstermezler ve bu durum mezhebin en mümeyyiz özelliğidir. Mâlik, Medine ameli karşısında haber-i vâhide ihtimam göstermez. Ezanın okunuşu ve sâ' ve müd ölçüleri hakkındaki ihtilaf bunun en belirgin örneklerindedir. Rivâyet edildiğine göre Ebû Yûsuf, ezanın terci' şeklinde okunması konusunda, Mâlik'e, herhangi bir hadis dayanağının olmaması sebebiyle itiraz etmektedir. Ancak Mâlik bu itirazı şaşırtıcı bulur. Çünkü Hz. Peygamber'den bu yana günde beş defa okunan ezan, nesilden nesile Medine'de uygulanan şekliyle süregelmiştir. Mâlik'e göre bu durum hadisten daha sahihtir. Aynı şekilde sâ' ve müd ölçüleri de Medine'de kullanıldığı şekliyle Hz. Peygamber'in uygulamasını devam ettirmektedir ve bu durum da hadisten daha güvenilirdir. Bu delillendirme karşısında Ebû Yûsuf'un da bahsedilen iki konuda Medine amelini benimsediği iddia edilmektedir.⁴⁴

Bu minvalde İbn Abdülber'in (ö. 463/1071) ifadeleri konuyu yeterince açık ifade eder niteliktedir. Ona göre sebebi olmadan hiçbir âlim bir hadisi sâbit sayıp daha sonra da reddetmez. Ancak kendisine benzer bir hadis tarafından ya icmâ ile ya da aslına göre boyun eğmenin gerekli olduğu amel sebebiyle neshedildiyse yahut isnadı ta'n edilmişse bir hadis reddedilebilir.⁴⁵ Mesela İbn Abdülber, Hz. Âdem ile Hz. Musa'nın ruhlarının semada tartışmasıyla ilgili hadisi icmâa muhalif olduğu gerekçesiyle te'vîl eder.⁴⁶

Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 1994, 1/175 vd.; 3/117.

43 Debûsî, *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fikh*, 197.

44 Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*, 2/124.

45 İbn Abdülber, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlihi*, 2/1080.

46 İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, 8/259-260.

2.3. Şâfiî Usûlünde Haber-i Vâhidi Kabul Kriterlerinden Biri: İcmâa Uygunluk

Şâfiî'nin bölgesel amel ve icmâ iddialarına sert tenkidleri, merfû ve isnadı sahih hadisleri tek başına güvenilir görmesi, nihâyetinde onun hadislerin icmâdan dolayı terkedilmesine karşı olduğuna delâlet etmektedir. *er-Risâle*'de müteaddid yerlerde ümmetin sünnete zıt bir icmâda birleşmelerinin mümkün olmadığını, böyle bir sünnete kesinlikle rastlamadığını, bir sünnetin bütün ümmet tarafından bilinmemesinin mümkün olmadığını belirtir.⁴⁷

Şâfiî, teorik olarak icmâi hadislerin kabulü için bir kriter saymasa da neshedilen hadisler konusunda icmâa müracaat etmiştir.⁴⁸ Şâfiî'nin icmâi kullandığı bir diğer konu da iki muâriz hadisin tercihidir. Sabah namazının vaktiyle ilgili farklı hüküm bildiren iki hadisin tercihinde kullandığı yöntem icmâi da devreye sokmaktadır. İlim ehlinin nazarında meşhur olan ve sahâbenin büyük çoğunluğunun ameli doğrultusunda bulunan rivayeti tercih ederek bu usûlünü ortaya koymuştur.⁴⁹

Şâfiî'nin hadislerin kabulünde ortaya koyduğu bu şartların mezhebin sonraki mensupları tarafından kabul görüp uygulandığı söylenemez. Mesela erken dönem Şâfiî âlimlerinden, aynı zamanda *er-Risâle* şârihi Ebû Bekir es-Sayrafi (ö. 330/932) icmân bir haberin hatalı olduğuna ya da hükmünün kaldırıldığına delâlet edebileceğini ifade etmektedir.⁵⁰ Ebû İshâk eş-Şîrâzî (ö. 476/1083) sikanın haberinin beş yerde reddedileceğini maddelendirmekte ve bunların arasında icmâa muhalefeti de zikretmektedir.⁵¹

Çok yönlü ilme sahip Gazzâlî (ö. 505/1111), bir müctehidin ilk olarak icmâa başvurması gerektiğini, bir konuda icmâ varsa nasslara bakmaya gerek olmadığını düşünür. Ona göre nasslarda nesh ihtimalinin bulunması icmâ ile nassların teâruzu halinde icmân tercihinin gerektirir.⁵²

47 Şâfiî, *er-Risâle*, 1/471.

48 Şâfiî, *er-Risâle*, 1/137; a.mlf., *İhtilâfü'l-hadîs*, 8/642-643.

49 Şâfiî, *er-Risâle*, 1/282-283.

50 Zerkeşi, *Bahru'l-muhît fi usûli'l-fikh*, 5/287.

51 Şîrâzî, *el-Lümâ' fi usûli'l-fikh*, 82.

52 Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, 139.

2.4. Hanbelî Usûlünde Haber-i Vâhidi Kabul Kriterlerinden Biri: İcmâa Uygunluk

İcmâa muhalif rivayetlerin reddedilmesi hususu Ahmed b. Hanbel'in prensiplerine de aykırıdır. Çünkü Şâfiî gibi Ahmed b. Hanbel'e göre de muhalifi bilinmiyor diye sahâbe kavillerine icmâ diyerek hadisleri reddetmek doğru değildir. İkisi de icmâ iddiasını ihtiyat gerektiren bir mesele olarak görür çünkü icmâ iddiasında bulunan kişiye muhalif görüşün ulaşmamış olması her zaman ihtimal dâhilindedir.⁵³ Ahmed b. Hanbel'in, hadisleri diğer bütün tatbîkât, re'y, sahâbe kavli ve icmâ gibi delillerin üzerinde görmesi, onun sahih bir hadis konusunda Şâfiî ile aynı çizgide olduğuna delâlet eder. Esasında Ahmed b. Hanbel icmâi mümkün görmekte birlikte icmâ iddiaları ve hadislerin kabulü hususunda âlimleri temkinli olmaya davet eder. Nitekim Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), her ne kadar icmâ iddialarına ihtiyatla yaklaşılması gerektiği görüşünde olsa da icmâi isnad merkezli değerlendirmelerinde destekleyici bir karîne olarak kullanmaktadır.⁵⁴

Hanbelî mezhebinin usûl eserlerinde de icmâa muhalif olan bir haberin ya senedinin batıl olduğu ya da neshedildiği yönünde yer alan malumatlar mezhebin genel olarak bu görüşte olduğunu teyit eder niteliktedir.⁵⁵

3. Muhaddislerin Hadisleri Kabul Yönteminde İcmâ

Muhaddislerin bilgi kaynakları arasında hadisler, merkezî bir yerde bulunmaktadır. Hadislerin sahihini zayıfından ayırma konusunda meleke

53 el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkîin an rabbi'l-âlemîn*, 2/53-54.

54 Ebu Bekir b. Tayyib el-Kâfi, Ahmed b. Hanbel'in cerh ve ta'dîl yöntemini ele aldığı eserinde "Kat'î icmâa muhalefet" başlığı altında üç örnek zikreder. Bu üç örnekten birisi bizim de zikredeceğimiz cennet serçelerinden bir serçe hadisi olurken; diğer iki örneğin icmâa muhalefetten dolayı tenkit edildiği tespitinde bulunmak için daha fazla delile ihtiyacı bulunduğu kanısındayız. Örnekler için bk. *Kâfi, Menhecû'l-İmam Ahmed fi't-ta'îl ve eserühü fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, 516-519."publisher": "Dârü İbn Hazm", "publisher-place": "Beyrut", "title": "Menhecû'l-İmam Ahmed fi't-ta'îl ve eserühü fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl", "author": [{"family": "Kâfi", "given": "Ebu Bekir b. Tayyib", "dropping-particle": "el-"}], "collection-editor": [{"family": "Muhammed Abdünnebi", "given": ""}], "issued": [{"date-parts": [{"year": "2005"}]}, {"locator": "516-519"}], "schema": "https://github.com/citation-style-language/schema/raw/master/csl-citation.json"}]

55 el-Kelvezânî, *et-Temhîd fi usûli'l-fikh*, 3/150.

sahibi olan muhaddisler,⁵⁶ râvi ve isnadı esas alarak tetkik süzgecinden geçirdikleri sahih hadislerle ameli vacip görürler. Hadisin metniyle ancak ihtilâf, tahrîf, tashîf, idrâc, kalb, şâz ve illet gibi kusurları tespit için ilgilendirirken hadisleri ayrıca Kur'ân'a, sünnete, icmâa ve akla arz etmeyi gerekli görmezler.⁵⁷ Hadislerin muhtevasıyla ancak isnad tenkidinin ardından ilgilendirilir. İsnadına göre hüküm verdikleri hadisleri ihtilâfî'l-hadis, müşkilü'l-hadis ve nâsîh ve'l-mensûh ilimleri bağlamında değerlendirilmeye alırlar. Bu değerlendirmelerinde kimi zaman icmâa muhalefeti de zikrettikleri görülür.

Mesela, Ahmed b. Hanbel, râvileri tenkit ettiği ilel türü eserinde, Talha b. Yahyâ et-Teymî'nin münker hadisler nakleden Büreyd b. Ebî Bürde'den daha sevimli bulunduğunu ifade eder ve Talha'nın "cennet serçelerinden bir serçedir" hadisini rivâyette teferrüd ettiğini ekler.⁵⁸ Ahmed b. Hanbel'in hadisin içeriğine dair yorumu, ilmî mirasını derleyen Hallâl'in (ö. 311/923) alıntısında bulmaktayız. Bahsi geçen Talha rivâyeti Hz. Âişe'den şu şekilde nakledilmiştir:

"Resûlullah ensardan bir çocuğun cenazesine çağırıldı. Ben: 'Ey Allah'ın Resûlü! Ne mutlu ona, cennet serçelerinden bir serçedir. Hiçbir kötülük işlemedi ve kötülük ona erişmedi' dedim. Resûlullah (s.a.s.) da: 'Ey Âişe ya böyle değilse! Şüphesiz Allah bazı kimseleri daha babalarının sulblerinde iken cennet için yaratmış, bazıları da daha babalarının sulblerinde iken cehennem için yaratmıştır' dedi."⁵⁹

Hallâl'in aktarımına göre Ahmed b. Hanbel bu rivayet karşısında, "Bu hadis mi?" diye sormuş ve "Mümin çocukların öldüklerinde cennete olmalarından şüphe eden mi var? O çocukların babaları için cennet umulurken, çocukları için nasıl umulmasın? İhtilaf konusu olan sadece müşriklerin çocuklarıdır" diyerek itirazını dile getirmiştir.⁶⁰ Bu ifadeleri, Ahmed b. Hanbel'in, rivayeti icmâa muhalif gördüğü konusunda kanaat oluşturmaktadır. Çünkü ona göre mümin çocuklarının öldüklerinde cennete gideceklerinde ihtilaf yoktur.

56 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, 431.

57 Türcan, "Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi", 302-303.

58 Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, 2/11.

59 Müslim, "Kader", 3; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 17.

60 İbn Kudâme, *el-Müntehab min İleli'l-Hallâl*, 53-54.

Sonraki dönemlerde “cennet serçelerinden bir serçe” hadisini icmâa muhalif görenlerden birisi de İbn Abdülber’dir (ö. 463/1071). O, hadisi icmâ ve diğer hadislerden dolayı reddeder; hadisin râvisi Talha b. Yahyâ’nın da kendisiyle ihticâc edilemeyecek zayıf bir râvi olduğunu ve bu hadisinde teferrüd ettiğini de ekler.⁶¹ Fakat âlimler, Talha b. Yahyâ’nın tercemesinde ihtilafa düşmüştür.⁶² Onu sika kabul edenler dolayısıyla da hadisin isnadını sahih addedenler, ölen müslüman çocuklarının cennete olacağı icmâna muhalif olmasından dolayı farklı yaklaşımlar sergilemişlerdir. Kimileri hadis karşısında tevakkuf etmeyi seçerken kimileri de te’vîl etme yoluna gitmiştir.⁶³

Ahmed b. Hanbel ile ilgili yukarıda işaret edilen örnekte isnad tenkidıyla birlikte bir hadisin icmâa da aykırı olduğu neticesi çıkmaktadır. Aynı duruma Müslim’de de şahit olmaktadır. Üçüncü asır muhaddisi Müslim b. Haccâc’ın (ö. 261/875) günümüze yalnızca bir bölümü ulaşan *Kitâbü’t-temyîz* isimli eserindeki “Âlimlerin ittifakla muhalefet ettikleri, destekleyicisi olmayan fasit bir rivayet” başlığı oldukça dikkat çekicidir. O, Arafat’a tan yeri ağardıktan sonra güneş doğana kadar gelen kişinin haccının geçerli olacağını bildiren rivayeti, aksine pek çok rivayetin olması, sahâbe ve tâbiîn uygulamalarının aksine süregelmesi nedeniyle fâsid sayar.⁶⁴ Burada Müslim’in Hz. Peygamber’den gelen haberler, sahâbe ve tabiîn uygulamaları ve âlimlerin ittifakı kullanımları icmâa delalet etmektedir. İcmâ, burada üzerinde ittifak edilen sünnetten başka bir şey değildir. Müslim hadisin tenkidinde icmâî, destekleyici bir karine olarak kullanmıştır.

61 İbn Abdülber, *et-Temhîd limâ fi’l-Muvatta mine’l-meânî ve’l-esânîd*, 6/351.

62 طلحة بن يحيى بن طلحة بن عبيد الله التيمي المدني. Talha ihtilafı bir râvidir. Hakkında cerh ifadeleri de ta’dîl ifadeleri de kullanılmaktadır. Yahya b. Maîn, “sika”, Ebu Zür’a “sâlih” ifadelerini kullanmıştır. Bk. İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 4/477. İbn Hibbân “ona itimat edilmez”, Buhârî, “münkerü’l-hadis” şeklinde değerlendirmiştir. Bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/487; İbn Hacer Askalânî, *Tehzîbu’t-tehzîb*, 2/28.

63 Birgivî, “Ahvâlü etfâli’l-müslimîn”, 105-106; Nevevî, *el-Minhâc fi şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc* 16/207; Abdulvehhâb, *Şerhu’r-Risâle*, 1/194.

64 Müslim b. Haccâc, *Kitâbü’t-Temyîz*, 200; Müslim’in metin tenkidi yöntemleri hakkında daha fazla bilgi için bk. Çalgan, “İmâm Müslim’in Kitâbü’t-Temyîz’i Işığında Erken Dönem Münekkidlerinde Metin Tenkidi”, 4-51; Çilek, *İmam Müslim ve Kitâbü’t-Temyîz Adlı Eseri*, 96 vd. Mehmet Çilek’in çalışmasını değerlendiren ve Çilek’in, Müslim’in icmâa arz yöntemi kullandığı iddiasına itiraz eden eleştiri metni için bk. Aslan, “Mehmet Çilek, İmam Müslim ve *Kitâbü’t-Temyîz* Adlı Eseri, Ankara: Fecr Yayınları 2017. 164 sayfa.”, 170-176.

Müslim ile aynı asırda yaşayan Tirmizî (ö. 279/892), eseri *el-Câmi'u's-sahîh*'de rivâyetleri aktarırken usûle dair açıklamalara da yer vermesiyle özel bir öneme sahiptir. Hadislerin sıhhat derecelerini açıklarken, onlarla amel edilip edilmediğiyle ilgili de bilgilendirme yapar. Eserine dair bir yorumunda, topladığı bütün hadislerin ma'mûlün bih olduğunu, yalnızca iki hadisle âlimlerin amel etmediğini haber verir.⁶⁵ Ona göre âlimler, Resûlullah'ın korku ve yağmur olmadığı halde namazları cem' etmesiyle ilgili rivayet ve içki içenin dördüncü defa tekrar içtiğinde öldürüleceğine dair hadisle amel etmemişlerdir. Tirmizî'nin buradaki amel kullanımı icmâa delâlet etmekte ve bu iki hadis karşısındaki tavrında icmâ etkili olmaktadır.

İbn Kuteybe (ö. 276/889) re'y taraftarlarına ve kelimcılara karşı hadisleri savunmak için kaleme aldığı *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs* isimli eserinde muârizlarının Kur'ân'a ve icmâa aykırı gördükleri ve ta'n ettikleri hadisleri yorumlamış ve iddialara itiraz etmiştir.⁶⁶ Bununla birlikte o, senedi sağlam fakat terk edilmesi konusunda icmâ oluşmuş hadislere örnekler vermektedir. Ona göre hadisler şüphe, te'vîl ve nesih gibi durumlarla karşı karşıyadır fakat icmâ ise bütün bu ârizalardan salimdir.⁶⁷ İbn Kuteybe'nin, icmâa aykırı olarak verdiği örneklerden biri Resûlullah'ın sarığına mesh ettiğine dair rivayettir.⁶⁸ Bu rivayetle ilgili iki ihtimal sunar. Bunlardan biri, hadisin neshedilmiş olma ihtimalidir. İkincisi ise, râvinin Resûlullah'ı sarığına ve başına mesh ederken görüp kendisine ilginç gelen kısım olduğu için yalnızca sarığa mesh ettiğini nakletmiş olabileceği şeklinde bir te'vîldir.⁶⁹ İbn Kuteybe'nin, Mu'tezile'den Câhiz'in (ö. 255/869) öğrencisi olmasına ve kelim ilmiyle ilgilenmesine rağmen senedi sahih fakat icmâa muhalif gördüğü rivayeti reddetmek yerine nesh ya da te'vîlle çözüme gitmesi önemi haizdir.

Muhaddis kimliği ile ön planda bulunan İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) da eserlerinde icmâa muhalefetten bahsettiği görülmektedir. Ancak o da diğer muhaddisler gibi icmâa, uydurma rivayetlerin tespitinde isnad tenkidine ek olarak destekleyici bir yöntem olarak başvurmaktadır. Tek

65 Tirmizî, *el-İlelû's-sağîr*, 736.

66 İbn Kuteybe, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*, 157, 295, 328.

67 İbn Kuteybe, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*, 380.

68 Ebû Dâvûd, "Tahâre", 57; Tirmizî, "Tahâre", 75.

69 İbn Kuteybe, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*, 381.

râvinin rivayet ettiği bir hadiste, itibar işleminin ardından mütabaat ve şâhidin bulunamaması halinde, “hadisin Kur’ân, sünnet ve icmâa muhalif olmasının, o haberin şüpheye mahal bırakmayacak derecede uydurma olduğunu” ifade eder.⁷⁰ O, eserlerinde, uydurma rivayetlerin tespitinde icmân otoritesinden faydalanmıştır. Mesela Hz. Peygamber’in nebiz ile abdest aldığına dair rivayetin Ebû Zeyd isimli râvisi için; teferrüd ettiğini ve hadisinin de Kur’an, sünnet, icmâ, kıyâs, akıl ve mantığa aykırı olduğunu belirtmektedir.⁷¹ Yine İbn Hibbân “imamın arkasında namaz kılanın Fatihâ sûresi okumasının fitrata aykırı olduğu”⁷² hadisi hakkında “Tüm Müslümanların icmâi bu rivayetin bâtil olduğuna delâlet etmektedir.” yorumunu yapmaktadır.⁷³

Hicri beşinci asra gelindiğinde Hatîb el-Bağdâdî’nin (ö. 463/1071), haberleri üçlü bir taksimle formüle ettiği görülür. Kendisinden önce haberlerin taksimini yapan âlimler bulunmakla birlikte Hatîb el-Bağdâdî, bir muhaddis kimliğinden dolayı çokça referans gösterilmiştir.⁷⁴ Bağdâdî’nin taksimine göre haberler üç türdür: Birincisi, doğruluğu kesin olarak bilinenler -ki mütevâtir haber bu tür haberlerdendir-. İkincisi yanlışlığı kesin olarak bilinenler; akla, Kur’ân naslarına, mütevâtire ve ümmetin üzerinde icmâ ettiği sünnete muhalif olan haberlerdir. Üçüncüsü de yanlış ve doğruluğunu tespit için araştırmaya ihtiyaç duyulan rivayetlerdir.⁷⁵ Bağdâdî bir diğer eserinde, sika râvinin muttasıl bir isnadla rivayet ettiği hadisin reddedilme sebeplerini maddelendirir. Bu maddelerin ilk üç tanesi; aklın gereğine, Kur’ân nassına, mütevâtir sünnete ve icmâa muhalefeti oluşturmaktadır. Hatîb, bu türden bir muhalefete maruz kalan hadisin ya

70 İbn Hibbân, *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, 1/155.

71 İbn Hibbân, *Kitâbü’l-Mecrûhîn mine’l-muhaddisîn ve’d-du’afâ’ ve’l-metrûkîn*, 3/158.

72 San’ânî, *el-Musannef*, 2/136; İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü’l-Musannef fî’l-ehâdis ve’l-âsâr*, 1/330; Buhârî, *Cüz’ü’l-kurâati halfe’l-imâm*, 13; Dârekutnî, *Sünenü’l-Dârekutnî*, 2/123.

73 İbn Hibbân, *Kitâbü’l-Mecrûhîn mine’l-muhaddisîn ve’d-du’afâ’ ve’l-metrûkîn*, 2/5.

74 Hatîb el-Bağdâdî’nin haber taksiminin kendisinden önceki kaynakları hakkında bir takım tespitler bulunmaktadır. Eşit, Hatîb’in *el-Fakîh ve’l-mütefakkîh* isimli eserinde büyük oranda hocası Ebû İshâk eş-Şîrâzî’den (ö. 476/1083) etkilendiği, haberlerin kabulü ile ilgili kriterler için de aynı durumun söz konusu olduğu tespiti yapmaktadır. Bk. Eşit, “Hatîb el-Bağdâdî’nin el-Fakîh ve’l-mütefakkîh Adlı Eserinin Özgünlüğü Üzerine Bir Değerlendirme”, 230-247. Hatîb’in hadislerin kabulünde metne dair şartlar ileri sürmesini İbn Hacer ve Süyûtî Eş’ârî kelamcısı Bakillânî’nin (ö. 403/1013) etkisine bağlamaktadırlar. Bunun için bk. İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ Kitâbi İbni’s-Salâh*, 2/845; es-Süyûtî, *Tedribu’r-râvî*, 1/325.

75 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi’r-rivâye*, 17.

aslıının olmadığı ya da mensûh olduğunu ifade eder. Sözlerinin devamında bu üç şartın İbnü't-Tabbâ'ın eserinin ilk bölümünde yer aldığını bildirir. Bahsettiği Muhammed b. İsbâ b. Necîh Et-Tabbâ' (ö. 224/839) ise erken dönemlerde yaşamış fakîh bir muhaddis olarak, icmâa muhalif, senedi sağlam bir hadisten söz etmesi bakımından kıymeti haizdir.⁷⁶

Hatîb el-Bağdâdî'nin sika ravinin hadisinin reddedilme gerekçelerinin ne kendi eserlerinde uygulandığını⁷⁷ ne de kendinden sonraki muhaddisler tarafından kabul gördüğünü söylemek mümkündür. Bu kaide ancak Hatîb'ten yaklaşık 4 asır sonra İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) eserinde mevzu hadisin vasıflarından biri olarak yer almaktadır. İbn Hacer'in bu kaideyi "kat'î icmâa muhalefet" şeklinde kayıtlandırmaktadır.⁷⁸ Bu kaydın, rastgele icmâ iddialarının sınırlandırılmasına yönelik bir hareket olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim, Sehâvî (ö. 902/1497) ve Süyûtî (ö. 911/1505), kaideyi son şekliyle eserlerine dâhil etmişlerdir.⁷⁹

Mevzû hadis literatüründe isnad tenkidinin halihazırda yapılmış olması muhaddislere, muhtevayla ilgili "icmâa muhalefet" gibi tenkid içeren ifadeleri kullanmaları açısından daha rahat alan sağlamış olacak ki icmâa aykırı hadis nitelendirmelerinin daha sık yapıldığını görmekteyiz.⁸⁰ İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350) Hızır'ın hâlâ yaşadığı ve dünyada olduğu konusunda nakledilen haberleri zikrettikten sonra bu rivayetlerin Kur'ân'a, sünnete, ulemânın icmâına ve akla aykırı olduğunu belirtmiş, her bir delilin muhalefet yönünü ayrı ayrı açıklamıştır.⁸¹ Yine aynı şekilde Hz. Ali'nin halifeliği ile ilgili rivayetlerin hepsi uydurma kabul edilmiştir çünkü ümmet Hz. Peygamber'in kendisinden sonra bir halife tayin etme-

76 et-Tabbâ' ve hadis ilmindeki yeriyle ilgili bir araştırma için bk. Tuzcu, "Adanalı Muhammed B. İsbâ B. Necîh Et-Tabbâ' (Ö. 224/839) ve Hadis İlmindeki Yeri".

77 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, 1/354; Brown'a göre Hatîb el-Bağdâdî hadislerin kabul kriterlerinin formülünü eserinde zikretmesine rağmen ne *Kifâye*'de ne de *Târîhu Bağdâdî*'ta reddettiği hadislere bu kriterleri uyguladığı görülmektedir. İddia için bk. Brown, "Erken Dönem Hadis Münekkîtlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?", 276-277.

78 İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 1/90.

79 Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 1/332; Süyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 1/326.

80 Konuyla ilgili örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 2/82,187; Cûzekânî, *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*, 2/113-114; el-Kârî, *el-Masnû' fî ma'rifeti'l-hadîsi'l-mevzû'*, 191.

81 el-Cevziyye, *el-Menârü'l-münîf fi's-sahîh ve'z-za'îf*, 69 vd.

diğinde icmâ etmiştir.⁸² Hz. Peygamber'in kendisinden sonra ümmetine Hz. Ebû Bekir'i velî tayin etmesiyle ilgili rivayet⁸³ de bu icmâdan dolayı uydurma kabul edilmiştir.⁸⁴

Son olarak Süyûti'nin (ö. 911/1505), muhaddislerin yöntemi- ni yansıtmaması açısından Endülüslü muhaddis İbn Dihye el-Kelbî'ye (ö. 633/1235) bir itirazı dikkate değerdir. İbn Dihye, Hz. Peygamber'in anesinin kabrinden diriltilerek iman ettiği ve tekrar vefat ettiği ile ilgili rivayeti⁸⁵ "Kur'ân ve icmân reddettiği mevzû bir hadis" ifadeleriyle red- detmiştir.⁸⁶ Fakat diğer yorumlara bakıldığında söz konusu rivayet, çoğu âlim tarafından "bâtıl, münker, mevzû" olarak nitelendirilmiş ve bunun müsebbibi olarak da isnaddaki râviler gösterilmiştir.⁸⁷ Bazı âlimler ise bu rivayetin mevzû değil zayıf olduğunu iddia ederek bu hâdisenin ak- len ve şer'an mümkün olabileceğini savunmaktadır.⁸⁸ Süyûtî, bu konuyu da incelediği risalesinde rivâyete mevzû ve zayıf hükmü verenleri değer- lendirmiş, kendisi tercihini zayıf hükmünden yana kullanmıştır.⁸⁹ Bura- da dikkat çeken husus, Süyûtî, İbn Dihye'yi "Kur'ân ve icmân reddettiği" yorumundan dolayı hadisçilerin metoduna uymamakla itham etmiş, de- vamında da İbn Hazm'ı hedef alarak hadisleri lafızlarına bakarak değer- lendirmesini eleştirmiştir.⁹⁰

Sonuç

İcmân prensipteki, aykırılıkları dışlayıcı, dinden olmayana tasfiye edici, Kur'ân ve sünneti anlamada nihai merci fonksiyonu haber-i vâhidle- ri kabulde iki farklı yaklaşımla kıstas alınmıştır. Fakihlerin geneli nazarın- da haber-i vâhidler sistem araçlarından yalnızca birini oluşturmaktadır. Hükme ulaşırken diğer araçlarını da devreye sokmuşlardır. Bu sistemle-

82 Hatîb, *es-Sünnetu kable't-tedvîn*, 1/245.

83 Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ'*, 2/605, hadis no: 5738.

84 İtr, *Menhecu'n-nakd fi ulûmi'l-hadîs*, 315.

85 Rivâyet meşhur hadis kitaplarında yer almamaktadır. Rivâyetin tahriri için bk. İbn Şâhîn, *Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh*, 489.

86 Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledünniyye bi'l-minahi'l-Muhammediyye*, 1/103.

87 Cûzekânî, *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*, 1/380.

88 Süyûtî, *el-Le'âli'l-masnû'a fi'l-ehâdisi'l-mevzû'a*, 1/245; İbn Arrâk, *Tenzîhü's-şerî'a- ti'l-merfû'a 'ani'l-ahbârî's-şeni'ati'l-mevzû'a*, 1/332.

89 Süyûtî, *et-Ta'zîm ve'l-minne fi enne ebeveyi Rasûlillâh fi'l-cenne*, 17.

90 Süyûtî, *et-Ta'zîm ve'l-minne fi enne ebeveyi Rasûlillâh fi'l-cenne*, 9.

rinde icmâa güçlü bir epistemik değer atfetmişlerdir. Bundan dolayı icmâa uygun olmayan haber-i vâhidleri sistemlerinden çıkarmışlardır. Muhaddislerin sistemleri ise hadisler üzerine bina edilmiştir. Onların yegâne amacı hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyetini tespit edip onları sağlam bir şekilde gelecek nesillere aktarmaktır. Bunun için hadislerin isnad ve metniyle ilgili çok teferruatlı bir sistem üretmişlerdir. Bu sistemden geçen her hadis başka bir delile ihtiyaç bırakmayacak şekilde kendileriyle amelin vacip olduğu bir otoriteyi temsil etmektedir.

Muhaddisler icmâi müstakil bir delil olarak sistemlerine dâhil etmeseler de onun epistemik gücüne kayıtsız kalmamışlardır. İsnadı sahih bir rivayetin icmâa muhalif olması durumunda hadisi te'vîl ederek bu teâruza çözüm bulmaya çalışmışlardır. Bir metnin hadis olup olmadığının ve neshedilip edilmediğinin tespiti sahâbe dönemi ve tedvin dönemi sürecinin sonunda nihayete ermiştir. Sonraki asırlarda gerçekleşen icmâ, bir metnin Hz. Peygamber'e aidiyetini belirleme konusunda ancak destekleyici karinelere birini oluşturur. Örnekler üzerinde görüldüğü üzere icmâa aykırılık, isnad tenkidine ek olarak zikredilmiştir. İcmâa aykırı bir rivayetin isnadında problem olduğunu düşünenler rivayeti kolayca reddederken, isnadını sahih kabul edenler ise aynı hadisi te'vîl etmek durumunda kalmışlardır. Sonuç olarak hadis literatüründe bir rivayetin icmâa muhalefeti söz konusu olduğunda iki farklı ihtimal ortaya çıkar. Bunlardan birisi hadisin, neshe muhatap olması ya da hükmünün amelden düşürülmesidir. İkinci ihtimal, hadisin te'vîl edilmesidir.

Fıkıh ilmi ile hadis ilmini mecz etme gayesi güden beşinci asır âlimi Hatîb el-Bağdâdî, hadis usûlü eserinde isnadı sahih bir rivayetin reddedileceği durumları sıralarken icmâa muhalefete de yer vermektedir. Hadis ilmiyle meşgul kişilere, hadislerin muhtevasıyla da ilgilenmeleri gerektiği yönündeki teklifi muhaddisler tarafından itibara alınmamış olacak ki sonraki hadis usûlü eserlerinde sahih bir hadisin reddedilme nedenleri şeklinde bir tertibe rastlanmamaktadır.

Son olarak icmâ her ne kadar epistemik kuvvete sahip bir delil olsa da her ilim istifade edebileceği ölçüde bu delile başvurmuştur. Hadis ilminde yer alan icmâ, te'kid edici ve destekleyici bir delil olmaktan öteye geçememiştir. Üstelik hadis ilminde ve pratikte kullanılan icmân teorik icmâdan farklı olduğunu da belirtmek gerekir. Genellikle âlimler bir iki kişinin muhalefetini icmâa engel görmemişler, üzerinde ittifak olan uygulamaları ve sünnetleri icmâ şeklinde telakki etmişlerdir.

Kaynakça

Abdulvehhâb, el-Kādî Ebû Muhammed. *Şerhu'r-Risâle*. nşr. Ebu'l-Fadl ed-Dimyâti. Dârü İbn Hazm, 2007.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*. thk. Vasiyyullâh b. Muhammed Abbâs. Riyad: Dârü'l-Hânî, 1422.

Askalânî, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer. *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*. thk. Nûrettin 'Itr. Dımaşk: Matbaatu'l-Misbâh, 1 993.

Askalânî, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer. *en-Nüket alâ Kitâbi İbni's-Salâh*. Riyad: Dârü'r-Râye, 1984.

Askalânî, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdul-Bâkî vd. Beyrut: Dârü'l-Ma'rifet, ts.

Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer. *Tehzîbu't-tehzîb*. Hindistan: Matbaatu'l-Dîrâtu'l-Maârifî'n-Nazzâmiye, 1326.

Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Evâ'il*. Tanta: Dârü'l-Beşîr, 1408.

Aslan, Muhammet İkbâl. "Mehmet Çilek, İmam Müslim ve Kitâbü't-Temyîz Adlı Eseri, Ankara: Fecr Yayınları 2017. 164 sayfa." *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (Haziran 2018), 170-176.

Aybakan, Bilal. *Fıkıh İlminin Oluşum Sürecinde İcmâ*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2017.

Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatîb. *el-Fakîh ve'l-mütefakkih*. thk. Ebu Abdirrahman Âdil b. Yusuf el-Ğarazî. 2 Cilt. Suûdiyye: Dârü İbni'l-Cevzî, 2. Basım, 1421.

Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatîb. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. thk. Ebû Abdillâh es-Surkî, İbrahim Hamdi el-Medenî. Medine: Mektebetü'l-İlmiyye, ts.

Basrî, Muhammed b. Ali Ebü'l-Hüseyn. *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*. thk. Halil el-Meys. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403.

Bedir, Murteza. *Fıkıh Mezhep Sünnet -Hanefi Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi*. İstanbul: Dem Yayınları, 2. Basım, 2017.

Belhî, Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed el-Ka'bî. *Kabûlü'l-ahbâr ve ma'rifeti'r-ricâl*. thk. Ebû Amr el-Hüseyn b. Ömer b. Abdirrahîm. Belhî: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *Menâkıbü's-Şâfi'i*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Kahire: Mektebetü Dârü't-Türâs, 1390.

Birgivî, Muhammed b. Pir Ali. "Ahvâlü etfâli'l-müslimîn". *Resâilü'l-Birgivî*. ed. Ahmed Hadi el-Kassâr. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.

Brown, Jonathan A. C. "Erken Dönem Hadis Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?" çev. Salih Kesgin. *Usûl-İslam Araştırmaları* 25 (2016).

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Cüz'ü'l-kırâati half'e'l-imâm*. thk. Fazlurrahman es-Sevrî. el-Mektebetü's-Selefiyye, 1980.

Bulut, Erkan. *Kelâm İlminde İcmâ Delili*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî. *Usmâniyye*. thk. Abdüsselâm Muhammed Harun. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1991.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Fusûl fi'l-usûl*. 4 Cilt. Vüzâretü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1414.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî Râzî. *Muhtasaru ihtilâfi'l-ulema*. thk. Abdullâh Nezir Ahmed. Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1417.

Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyim. *el-Menârü'l-münif fi's-sahîh ve'z-za'îf*. thk. Abdulfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebetü'l-Matbûâ'ti'l-İslâmiyye, 1970.

Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyim. *İ'lâmü'l-muvakkîin an rabbi'l-âlemîn*. Demmâm: Dârü İbni'l-Cevzî, 1423.

Cûzekânî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. İbrâhîm b. Hüseyin el-Hemedânî. *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*. thk. Abdurrahmân b. Abdul-

cebbâr el-Feryevâî. Riyad: Dârü's-Sumay'î, 2002.

Çakan, İsmail Lütfi. *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2010.

Çalgan, Mehmet Ali. "İmâm Müslim'in Kitâbu't-Temyîz'i Işığında Erken Dönem Münekkidlerinde Metin Tenkidi". *Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi* 7 (Aralık 2021), 4-51.

Çilek, Mehmet. *İmâm Müslim ve Kitâbü't-Temyîz Adlı Eseri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed. *Sünenü'd-Dârekutnî*. thk. Şuayb el-Arnaûd vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.

Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer b. İsmâ. *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fikh*. thk. Halîl el-Meys. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421.

Dönmez, İbrahim Kâfi. "İcmâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Şubat 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/icma>

Durays, Hâlid b. Mansûr. "Metin Tenkidi ve Cerh-Ta'dil Âlimlerine Göre Hadis Ravileri Hakkında Verilen Hükümle İlişkisi". çev. Salih Kesgin. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/4 (2016), 1186-1223.

Dümeynî, Misfir B. Gurmullah. Hadis'te Metin Tenkidi Metodları. çev. İlyas Çelebi vd. İstanbul: Kitabevi, 1997.

Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Saîd. *er-Red 'ale's-Siyerri'l-Evzâ'î*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî. Haydarabâd: Lecnetü İhyâi'l-Maâri-fi'n-Nu'mâniyye, ts.

Eşit, Davut. "Hañîb el-Bağdâdî'nin el-Fağîh ve'l-mutefakkih Adlı Eserinin Özgünlüğü Üzerine Bir Değerlendirme". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 12/1 (Mart 2020), 230-247.

Fesevî, Ebû Yûsuf Yakûb b. Süfyân b. Cuvvân el-Farisî. *el-Ma'rife ve't-tarih*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Abdu's-Selam Abdu's-Şafiî. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413.

Hañîb, Muhammed Accâc. *es-Sünnetu kable't-tedvîn*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1980.

Hatîb, Mu'tez. *Reddu'l-hadîs min ciheti'l-metni: dirâseti fî menâhici'l-muhaddisîn ve'l-usûliyyîn*. Ürdün: Ervika, 2017.

İtr, Nûreddin. *Menhecu'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*. Şam: Dâru'l-Fikr, 1979.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed Kurtubî en-Nemerî. *Câmiu beyânî'l-ilm ve fazlihi*. Demmâm: Dârü İbni'l-Cevzi, 1414.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed Kurtubî en-Nemerî. *el-İstizkâr*. thk. Sâlim Muhammed. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed Kurtubî en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta mine'l-meânî ve'l-esânîd*. thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî ve Muhammed Abdulkebîr el-Bekrî. Mağrib: Vizâretü'l-Evkaf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1387.

İbn Arrâk, Ebü'l-Hasen Nûruddîn (Sa'düddîn) Alî b. Muhammed b. Alî el-Kinânî ed-Dımaşkî. *Tenzîhü's-serî'ati'l-merfû'a 'ani'l-ahbâri's-şeni'ati'l-mevzû'a*. thk. Abdülvehhab Abdüllatif, Abdullah Muhammed es-Sıddik. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1399.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim. *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdîsi ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yusuf el-Hût. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.

İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1952.

İbn Haldûn. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah, 2020.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. eş-Şeyh Ahmed Muhammed Şakir. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, ts.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî. *el-Muhalâ bi'l-âsâr*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*. nşr. Ebü'l-Hasan Alaeddin Ali b. Balabân. thk. Şuayb el-Arnaûd. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sikât*. ed. Muhammed Abdülmuîd Han. Haydarabad: Dâiratü'l-Maâri-fi'l-Osmâniyye, 1973.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî. *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn*. thk. Mahmûd İbrâhim Zayed. Halep: Dârü'l-Va'y, 1396.

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed. *el-Müntehabu min ileli'l-Hallâl*. thk. Ebû Muâz Târık b. Avazullah b. Muhammed. Riyad: Dârü'r-Raye, 1419.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdillâh b. Müslim. *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*. Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1999.

İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahmân b. Ahmed el-Hanbelî. *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*. thk. Hemmâm Abdurrahîm Sa'îd. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1407.

İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân el-Bağdâdî. *Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh*. thk. Semîr b. Emîn ez-Züheyrî. Mektebetü'l-Menâr, 1988.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Mevzû'ât*. thk. Abdurrahmân Muhammed Osman. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1966.

İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. Mısır: Matbaâtü's-Saâde, 1974.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuâd Seyyid. Beyrut: Darü'l-Fârâbî, 1439.

Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsubî. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*. thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkaf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1965.

Kâfî, Ebu Bekir b. Tayyib. *Menhecü'l-İmam Ahmed fi't-ta'lîl ve eserühü fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*. thk. Muhammed Abdünnebi. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2005.

Kahraman, Hüseyin. "Kelâmdaki Bilgi Teorisinin Hadis İlmi Üzerindeki Etkileri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2005), 89-110.

Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed. *el-Masnû' fî ma'rifeti'l-hadîsi'l-mevzû'*. thk. Abdulfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1398.

Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *el-Mevâhibü'l-ledünniyye bi'l-minahi'l-Muhammediyye*. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, ts.

Keleş, Ekrem. *İslâm Hukukunun Kaynağı Olarak İcma'*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.

Kelvezânî, Ebü'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen. *et-Temhîd fî usûli'l-fıkıh*. thk. M. Muhammed Ebû Ameşe ve Muhammed b. Ali b. İbrahim. 4 Cilt. Cidde: Câmîatü Ümmü'l-Kurâ, 1985.

Köktaş, Yavuz. *Fıkıh ve Hadis ya da Doktor ve Eczacı*. İstanbul: Rağbet, 2020.

Kuzudişli, Bekir. "İsnâdın Yapısını Kavramak: Mustafa el-Azamî'nin Menhecü'n-Nakd Örneği". *Muhammed Mustafa el-Azamî: Hayatı-Fikirleri-Katkıları*. ed. Bilal Aybakan. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2019.

Maden, Şükrü. *Tefsir İlminde İcmâ Anlayışı ve Kur'ân Yorumuna Etkisi*. İstanbul: Kitâbi Yayınevi, 2020.

Mazharî, Nasseruddîn. "Cerh ve Ta'dîl Kitaplarından Metin Tenkîdi Örnekleri". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/16 (2018).

Musa, Muhammed Yusuf. "İmam Mâlik ile Leys b. Sa'd Arasındaki İhtilaf ve Yazışma". çev. Abdulkadir Şener. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVI (1968).

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Kitâbü't-temyîz*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. Suûdiyye: Mektebetü'l-Kevser, 3. Basım, 1410.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392.

Özafşar, Mehmet Emin. "Hadis İlminde Alan Evrilmesi". *İslâmiyât* VI/4 (2003), 105-120.

Özkan, Halit. *Hicrî İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Özşenel, Mehmet. *Arz Yöntemi Özelinde Hanefî Hadis Anlayışının Teşekkülü*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. bsk., 2018.

Polat, Salahattin. *Metin Tenkidi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010.

San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam. *el-Musannef*. thk. Habîburrahmân A'zamî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed. *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*. thk. Ali Hüseyin Ali. Kahire: Mektebetü's-Sünne, 2003.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Le'âlî'l-masnû'a fi'l-ehâdîsi'l-mevzû'a*. thk. Ebû Abdurrahmân Salâh b. Muhammed b. 'Uveyza. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *et-Ta'zîm ve'l-minne fî enne ebeveyi Rasûlillâh fi'l-cenne*. Haydarâbâd: Dâiratü'l-Maârifî'n-Nizâmiyye, 1317.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Feryâbî. Dârun Tayyibe, ts.

Şâfîî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *er-Risâle*. thk. Ahmed eş-Şâkir. Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1940.

Şâfîî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *İhtilâfü'l-hadîs*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1990.

Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min ilmi'l-usûl*. thk. Ahmed 'İzzu İnâyet. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1419.

Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasen b. Ferkad. *el-Hücce 'alâ ehli'l-Medîne*. thk. Seyyid Mehdî Hasan el-Kîlânî. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 3. Basım, 1403.

Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddin İbrahim b. Ali b. Yusuf. *el-Lümâ' fî usûli'l-fikh*. Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-İlelü's-sağîr*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Turhan, Halil İbrahim. "Hicrî İlk Beş Asırda Hanefî Fıkıh Usûlünde Muâriz Haber Nazariyesi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 3 (2017), 1825-1872.

Tuzcu, Recep. "Adanalı Muhammed B. İsâ B. Necîh Et-Tabbâ' (Ö. 224/839) ve Hadis İlmindeki Yeri". *Journal of Islamic Research* 24/1 (2013).

Türcan, Zişan. "Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Me-selesi". *Turkish Academic Research Review* 4/2 (Haziran 2019), 299-316.

Ünal, İsmail Hakkı. "Geleneksel Hadis Yorumunda Şarihin Hadisin Anlaşılmasına Katkısı Hz. Âdem-Hz. Musa Tartışması Örneği". *İslâmiyât* 10/3 (2007), 89-112.

Yıldırım, Enbiya. *Hadisçiler ve Çelişki*. İstanbul: Rağbet, 2009.

Yıldırım, Enbiya. *Hadiste Metin Tenkidi -Tarihi Süreç, Yeni Yaklaşımlar-*. İstanbul: Rağbet yayınları, 2. Basım, 2014.

Yurttaş, Tahsin. "Bir Nahiv Usûlü Delili Olarak İcmâ Olgusu ve Hüc-cet Değeri". *Journal of Analytic Divinity International Refereed Journal* 4 (Haziran 2020), 300-318.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *el-Muğnî fi'd-du'afâ'*. thk. Nûreddin Itr. Katar: İdâretü İhyâi't-Türâsi'l-İs-lâmî, 1987.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdil-lâh. *Bahru'l-muhît fi usûli'l-fikh*. Mısır: Dârü'l-Kütübî, 1414.